

Jolanta Gwioździk

Źródła do dziejów książki w archiwach żeńskich klasztorów kontemplacyjnych XVI-XVIII w. : zarys problematyki

---

Fides: Biuletyn Bibliotek Kościelnych 1-2 (28-29), 202-209

2009

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

JOLANTA GWIOŹDZIK¹

ŹRÓDŁA DO DZIEJÓW KSIĄŻKI W ARCHIWACH ŻEŃSKICH KLASZTORÓW KONTEMPLACYJNYCH XVI-XVIII W. ZARYS PROBLEMATYKI

Współczesna bibliologia jako nauka o uniwersum książek² koncentruje przedmiot swoich badań na syntezie elementów materialnych i treściowych, co pozwala ujmować książkę jako narzędzie utrwalania tekstów, z zarazem instrument komunikacji³. Pojęcie „kultura książki” pozwala na wieloaspektowe analizy zarówno pojedynczych woluminów (zagadnień wytwarzania, rozpowszechniania i użytkowania oraz społecznych funkcji i związków tekstu), jak i zbiorów książek (repertuar wydawniczy, wielkość nakładów czy asortyment księgarski⁴). Szczególnie księgoznawstwo historyczne koncentruje się na książce jako na nośniku kultury w dziejach, a zarazem jako na samym obiekcie historii kultury. W tym ujęciu funkcjonalnym jest ona zatem nie tylko historycznym i społecznym faktem, ale także składnikiem procesu komunikacji międzyludzkiej i społecznej jako rzeczywiście oraz potencjalnej realizacji ról książki.

---

¹ Dyrektor Instytutu Bibliotekoznawstwa i Informatyki Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach.

² Migoń, Krzysztof (2000). Bibliologia. [W:] *Wielka Encyklopedia PWN*. T.4 (2000). Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, s. 11-13.

³ Migoń, Krzysztof (2005). Bibliologia – nauka o kulturze książki. *Nauka* nr 2, s. 49-57.

⁴ Zob. Buchwald-Pelcowa, Paulina Współczesne problemy interdyscyplinarne. [W:] Buchwald-Pelcowa, Paulina *Historia literatury i historia książki: studia nad książką i literaturą od średniowiecza po wiek XVIII*. Kraków: Universitas, 852 s.

Historyk książki jednak nie tyle odtwarza przeszłość, ile tworzy pewien jej obraz, stąd tak ważne jest nie tylko prowadzenie badań interdyscyplinarnych⁵, ale i uwzględnienie odpowiedniej ich podstawy źródłowej. Tradycyjny ich podział pozwala wydzielić źródła pisane (archiwalia, teksty literackie, historiograficzne, korespondencję, zapisy proveniencyjne, marginalia i glosy, dokumentację biblioteczną) oraz niepisane, w tym ikonograficzne (np. pomieszczenia biblieczne, z realizowanym tam programem ikonograficznym, zachowane sprzęty, oprawy woluminów, czy „portrety” książek i sytuacji lektury)⁶. We współczesnej historiografii podkreśla się zarówno uzależnienie tekstu od kontekstu jego funkcjonowania, jak i zwraca się uwagę na kwestie książki jako pamięci czy dziedzictwa narodowego i światowego⁷.

Specyficznym rodzajem księgozbiorów historycznych są biblioteki zakonne, nie tylko powiązane ze strukturami Kościołami, pełniące określone funkcje we wspólnocie, dla której były tworzone i na potrzeby której odpowiadały, ale i dzielące jej losy: stąd określenie świata książki zakonnej jako „zaginionej”⁸. Wprowadzeniem do badań winno być określenie zarówno „kontaktów i wpływów zewnętrznych określonego środowiska (kraju, miasta, epoki, dziejów Kościoła), jak i kultury umysłowej klasztoru, związanej z przynależ-

---

⁵ Tamże.

⁶ Migoń, Krzysztof (1985). Problematyka źródłoznawcza w bibliologii. *Studia o Książce* t. 15, s. 3-18.

⁷ Grabski, Andrzej F. (2003). *Dzieje historiografii*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, XIX, 866, [2] s.; Radomski, Andrzej (1999). Pojęcie doświadczenia we współczesnej refleksji humanistycznej i historiografii – jego zmiana jako rezultat przeobrażeń kulturowych w świecie współczesnym. *Historyka* 1999, vol. 29, s. 57-68.

⁸ Por. podtytuł pracy Paceviciusa, A. (2005). *Vienuolynų bibliotekos Lietuvoje 1795-1964 metais. Dinges knygos pasulis*. Vilnius 2005. To określenie wskazuje na celową i systematyczną likwidację klasztorów, jako wyniku realizacji polityki państw zaborczych, zob. Gwioździk, Jolanta (2001). Kultura książki w kręgu lwowskich benedyktynek w okresie józefinizmu. [W:] Janeczek, Zdzisław red. (2001). *Czasy Kościuszki i Napoleona: Jan Lubicz-Pachoński jako badacz epoki*. Katowice: Wydaw. Uczelniane Akademii Ekonomicznej im. Karola Adamieckiego, s. 375-394; Gwioździk, Jolanta (2004). Dzieje księgozbiorów żeńskich klasztorów kontemplacyjnych wschodnich ziem dawnej Rzeczypospolitej w XIX wieku. [W:] Gwioździk, Jolanta; Różycki, Edward red. (2004). *Kultura książki ziem wschodniego i południowego pogranicza Polski (XVI-XX w.): paralele i różnice*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, s. 444-456.

nością do określonej reguły, charakterem przyjętej duchowości i usytuowaniem w obrębie prowincji, do której klasztor należał (jego typ – opactwo, rezydencja, prowadzona działalność, np. edukacyjna itp.)”⁹. Szczególnego znaczenia nabierają zatem klasztorne archiwalia, nie tylko dokumentujące życie zgromadzenia lecz także stanowiące cenne bezpośrednie źródło do badań jego księgozbioru i dzieł książek¹⁰.

Potrydencka odnowa życia zakonnego doprowadziła, zwłaszcza w pierwszej połowie XVII wieku, nie tylko do regulacji już funkcjonujących w Polsce klasztorów klauzurowych (przede wszystkim wspólnot mniszych, związanych z zakonami żebraczymi, norbertanek i brygidek¹¹), ale także przyczyniła się do sprowadzenia nowych zakonów - augustianek i karmelitanek dawnej obserwacji oraz karmelitanek bosych, wizytek i sakramentek¹². Reforma Kościoła (Sobór w latach 1545-1563) odnosiła się m.in. do unormowania zasad funkcjonowania i organizacji życia zakonnego, co było szczególnie ważne w sytuacji jego znaczącego kryzysu w okresie Reformacji. *Decretum de regularibus et monialibus* (sesja 25/A) precyzowało ustawy prawne, obowiązujące we wszystkich „zgromadzeniach i klasztorach, kolegiach i domach zakonnych [...] wedle zasad dowolnej reguły albo konstytucji”¹³, a odnoszące się do obediencji, przestrzegania ustawodawstwa, klauzury, spraw zbiorowej i indywidualnej własności, sposobów przeprowadzania profesji, wyborów przełożonych, wizytacji, a także spowiedzi i Eucharystii. Powstałe

---

⁹ Gwioździk, Jolanta (2007). Historyczne kolekcje klasztorne: zarys problematyki badań. [W:] Kuźmina, Dariusz red. (2007). *Bibliologia: problemy badawcze nauk humanistycznych*. Warszawa: Wydawnictwo Stowarzyszenia Bibliotekarzy Polskich, s. 168.

¹⁰ Pietrykiewicz, Iwona (2007). Metodologiczne problemy badań historycznych księgozbiorów zakonnych w Wielkim Księstwie Litewskim. [W:] Kuźmina, Dariusz red. (2007). *Bibliologia: problemy badawcze nauk humanistycznych*. Warszawa: Wydawnictwo Stowarzyszenia Bibliotekarzy Polskich, s. 122.

¹¹ Borkowska, Małgorzata (1999). Zakony żeńskie w Polsce w okresie potrydenckim. [W:] Łapski, Henryk; Kłoczowski Jerzy (1999). *Zakony i klasztory w Europie Środkowo-Wschodniej X-XX wiek*. Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, s. 198.

¹² Tamże, s. 202.

¹³ Baron, Arkadiusz; Pietras, Henryk oprac. (2005). *Dokumenty soborów powszechnych*. T. 4 (1511-1870). Kraków: WAM, s. 807 (rozdział 22).

w ten sposób, jak i już funkcjonujące w klasztorach świeckie i religijne piśmiennictwo pragmatyczne¹⁴, zwłaszcza teksty dotyczące zakonnej legislacji, spraw organizacji życia wspólnoty, zabezpieczania i dokumentowania stanu jej posiadania, dziejów i twórczości literackiej¹⁵, a także same pozostałości księgozbiorów wskazują na rolę książki w tym środowisku.

Podstawą życia zakonnego była przyjęta reguła, której ustawy należało dostosować do wymogów nowego prawa potrydenckiego: dodawano zatem przepisy objaśniające sposób zachowania, adaptowania i interpretowania jej rozdziałów (deklaracje), prawa dodatkowe, faktycznie regulujące tryb życia w klasztorze (konstytucje) oraz ustawy normujące życie konkretnych wspólnot (dyrektywy kanońskie, liturgiczne bądź dyscyplinarne). Jednym z poruszanych w nich zagadnień była indywidualna i zbiorowa lektura, wpisana w układ roku liturgicznego i codzienną lectio divina¹⁶. Precyzowano jej okoliczności i zakres, z podaniem obowiązków konkretnych osób, np. lektorki tygodniowej, tworząc pewien model użytkowania książki, zgodny z przyjętą duchowością i prowadzoną działalnością. Ważnym miejscem kontaktu z książką był nowicjat: w tekstach formacyjnych przygotowywano do odbioru tekstu, organizowano i zabezpieczano dostęp do książki, obwarowując go określonymi sankcjami. Podobnie w przyklasztornych szkołach rozpoczynała się nauka pisania i czytania i wdrażanie w praktykę lektury.

Na potrzeby liturgii wykorzystywano określone teksty, jak ujednolicone po Soborze Trydenckim wydawnictwa podstawowe oraz objaśniające, jak należy spełniać określone czynności w sprawowaniu kul-

---

¹⁴ Por. zakres znaczenia terminu „piśmiennictwo pragmatyczne” Potkowski, Edward (1995). Pragmatyczna piśmiennosc w sredniowiecznym Tyńcu. [W:] Żurowska, Klementyna red. nauk. (1995). *Benedyktyni tyniecy w sredniowieczu: materiały z sesji naukowej: Wawel-Tyniec 13-15 października 1994*. Kraków: Tyniec, s. 74-75, 78, 82, 86-90.

¹⁵ Gwioździk, Jolanta (2006). Piśmiennictwo pragmatyczne w klasztorach żeńskich w XVII-XVIII wieku: zarys problematyki. [W:] Gancewski, Jan; Wałkowski, Andrzej red. nauk. (2006). *Piśmiennictwo pragmatyczne w Polsce do końca XVIII wieku na tle powszechnym*. Olsztyn: Pracownia Wydawnicza ElSet, s. 43-59.

¹⁶ Gwioździk, Jolanta (2008). Biblioteka w kulturze zakonnej: zarys problematyki. [W:] Olszar, Henryk; Warząchowska, Bogumiła red. (2008). *Biblioteki kościelne i klasztorne w Polsce – historia i współczesność*. Katowice: Wydział Teologiczny Uniwersytetu Śląskiego; Księgarnia św. Jacka, s. 54-64.

tu: brewiarze wraz z księgami pomocniczymi - psalterzem, diurnalem, martyrologium (1584 r.) i patronalem; pomocą w śpiewie służyły antyfonarze. Na potrzeby mszy św. niezbędne były mszały (1570 r.), z dodatkami: lekcjonarzem i ewangeliarzem oraz graduałem. Dodatkowo wykorzystywano ceremoniarze, rubrycele, rytuały i procesjonały¹⁷.

Ważnym źródłem o badaniach klasztornych księgozbiorów są inwentarze i katalogi tych zbiorów¹⁸. Spisy te przede wszystkim dokumentowały stan posiadania wspólnoty, stąd dołączano je np. do ksiąg rachunkowych, w których również wpisywano konkretne wydatki na zakup, „reperacje” czy wręcz druk konkretnych książek. Osobnych rejestrów wymagały też pozostawiane w klasztorach depozyty osób świeckich i duchownych, w tym ich księgozbiorów (również przekazywanych w darze lub zapisywanych w testamentach), a także posagi zakonnice. Woluminy z zakonnych librarii i zakrystii najczęściej spisywano z autopsji, w kolejności ich rozmieszczenia w szafie bibliotecznej, w często stosowanym układzie wg formatów lub rzeczowym. Opis bibliograficzny zwykle ograniczał się do podania tytułu lub jego fragmentu, niekiedy tylko nazwiska autora, roku wydania pracy, a nawet jedynie ogólnej wzmianki o liczbie książek w danym języku czy z danej dyscypliny¹⁹. Inwentarze były często przygotowywane na potrzeby wizytacji kanonicznych, jako element spiswanego wspólnego majątku danego klasztoru, po utracie niepodległości zaś sformalizowany kwestionariusz przewidywał specjalny dział, poświęcony bibliotece. Dekrety wizytacyjne również niejednokrotnie odnosiły się do lektury, a nawet bezpośrednio do spraw organizacji biblioteki. Po odczytaniu wspólnocie, ich teksty kopiowano w specjalnych księgach, odpisy zaś znajdowały się m.in. w kronikach.

---

¹⁷ Pietras, T.L. (1980). Produkcja katolickiej książki liturgicznej w Polsce od końca XV do połowy XVII wieku. *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne* t. 41, s. 191 - 208.

¹⁸ Warda, K. (1985). Inwentarze bibliotek klasztornych jako źródło do dziejów książki polskiej XIX w. *Studia o Książce* t. 15, s. 117; Bienkowska, Barbara (1986). Kilka uwag i propozycji w sprawie badań księgozbiorów historycznych. *Studia o Książce* t. 16, s. 3.

¹⁹ Por. ostatnio wydany tom Paszkiewicz, Urszula (2006). *Inwentarze i katalogi bibliotek z ziem wschodnich Rzeczypospolitej do 1939 roku. Suplement 2*. Poznań: Bogucki Wydawnictwo Naukowe, 636, [4] s. : il.

Siostry tworzyły i organizowały powstawanie wewnętrznej dokumentacji klasztorów, która odnosiła się do różnych dziedzin funkcjonowania wspólnoty, zwłaszcza spraw personalnych, majątkowych, prawnych, gospodarczych, a także własnej historiografii czy twórczości okolicznościowej²⁰. Zakonne kroniki przynoszą wiele informacji o funkcjonowaniu tekstów w klasztorze, szczególnie sytuacjach lektury i konkretnych pracach, w tym pisanych na potrzeby zakonnice i na ich zamówienie, potwierdzając działalność edytorską klasztorów. Źródła biograficzne, jak nekrologi, certamina, metryki i wszelkie spisy osobowe²¹, a także korespondencja pośrednio pełnią funkcję opisu dziejów wspólnoty, w tym również dotyczą personalnego obiegu i użytkowania książki: lektury, zakupu, wymiany lub kopiowania i pisania tekstów. Podobny charakter mają życiorysy własnych świątobliwych sióstr, przedstawianych na tle historii konwentu²² bądź spisywane nauki i konferencje przełożonych. Ciekawym przyczynkiem do wiedzy o środowisku klasztorów kontemplacyjnych, w tym także o funkcjonowaniu tam tekstów, są powstałe tam utwory okolicznościowe²³, zwłaszcza pieśni, kolędy i wiersze, pisane z okazji zakonnych uroczystości, jak obłóczyny, profesje, konsekracje czy wizytacje kanoniczne.

---

²⁰ Zob. m.in. Kaczor-Scheitler, Katarzyna (2007). Rękopiśmienne zbiory krakowskiej Biblioteki Karmelitanek Bosych. [W:] Kuźmina, Dariusz red. (2007). *Bibliologia: problemy badawcze nauk humanistycznych*. Warszawa: Wydawnictwo Stowarzyszenia Bibliotekarzy Polskich, s. 160-166; Jabłonkowska, Jolanta Barbara (2000). Rękopisy biblioteki sióstr benedyktynek w Przemysłu. *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne* t. 74, s. 65-144; Kolak, Waclaw; Marecki, Józef; Radoń, Sławomir (2003). *Inwentarz Archiwum benedyktynek w Staniątkach*. Kraków: Towarzystwo Pro Archivo; "Unum", 417, [4] s. : faks., portr. czy: Dębowska, Maria (2002). *Archiwa Kościoła katolickiego w Polsce: informator*. Kielce: Jedność, 268 s.

²¹Zob. zwłaszcza badania propopograficzne Małgorzaty Borkowskiej (*Leksykon zakonnic polskich epoki przedrozbiorowej*. T.1-3. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2004-2008; T. 1: Polska Zachodnia i Północna. 2004, 393 s.; T. 2: Polska Centralna i Południowa. 2007, 543 s.; T. 3: Wielkie Księstwo Litewskie i Ziemie Ruskie Korony Polskiej. 2008, [2], 370 s.).

²² Zob. np. Zebranie świątobliwego życia Wielebnej Panny Anny Kossakowski Xieni klasztoru lwowskiego Zakonu Ojca Świętego Benedykta. Archiwum benedyktynek lwowskich w Krzeszowie, sygn. C 2.

²³ Por. Topolski, Jerzy (1978). Korzystanie ze źródeł literackich w badaniu historycznym. [W:] Stefanowska, Zofia; Sławiński, Janusza red. (1978). *Dzieło literackie jako źródło historyczne*. Warszawa: Czytelnik, s. 20-21.

Bezpośrednim, szczególnie cennym źródłem są zachowane egzemplarze z klasztornych bibliotek. Drukowane i rękopiśmienne książki poświadczają zakres i organizację ich obiegu w konkretnym środowisku. Przynoszą także cenne i niejednokrotnie jedyne informacje o ich zakupie, darowiznie i użytkowaniu, a nawet o istnieniu konkretnego tytułu. Ślady lektury: uwagi marginalne, przekreślenia, podkreślenia, uzupełnienia, zamazywania, zdobienia²⁴, dedykacje, podpisy, biblioteczne znaki własnościowe (w tym ekslibrisy i superekslibrisy, pieczęcie pozwalają także na ustalenie przynależności książek do konkretnych księgozbiorów klasztornych, obrazują ich dzieje i indywidualną lekturę²⁵.

Badanie elementów ramy literacko-wydawniczej pozwala także na uzyskanie danych o ich autorach, wydawcach i nakładcach, często związanych z konkretnym zakonem czy konwentem.

Pomieszczenia i sprzęty biblioteczne pozwalają nie tylko na określenie podziału zbiorów (wyznaczano księgozbiór do użytku całej wspólnoty oraz zbiory specjalne: nowicjatu, refektarskie, infirmerii, ksieni, kapelańskie, na chóry, a także w zakrystii przyklasztornego kościoła), ale także ich wielkości i typologii, a nawet miejsca książki w życiu duchowym: poświadczą to m.in. zapis na szafie bibliotecznej klasztoru ss. Benedyktynek we Lwowie: *Miej serce w Bogu a w księgach oczy, póki śmiertelna mgła nie zaskoczy*²⁶. Ciekawym źródłem ikonograficznym są wszelkie obrazy, na których ukazano

---

²⁴ Zob. m.in. Pearson, David (1994). *Provenance research in book history*. London: The British Library Publishing Division, 326 s.; Kocójowa, Maria (1993). *Potrzeby i oczekiwania w zakresie badań proveniencyjnych. Z badań Nad Polskimi księgozbiorami Historycznymi* s. 329 i nast., M. Piłypczak-Majerowicz, Maria (2005). *Rola badań proveniencyjnych dla poznania dziejów bibliotek*. [W:] *Здабыткі. Дакументальныя помнікі на Беларусі. Вып. 7. Матэрыялы Трэціх Міжнародных Кнігазнаўчых чытаньняў „Кніга Беларусі: Повазь часоў”* (Мінск, 16-17 верасня 2003 г.). Мінск, Нацыянальная бібліятэка Беларусі, 2005, s. 120-129.

²⁵ Topolska, Maria Barbara (1984). *Czytelnik i książka w Wielkim Księstwie Litewskim w dobie Renesansu i Baroku*. Wrocław: Ossolineum, 337, [2] s. : il., faks., portr.; Piłypczak-Majerowicz, Maria (2001). *Kulturalna spuścizna zakonów męskich na Białorusi*. [W:] Pająk, Kazimierz; Załuski, Jan red. nauk. (2001). *U schyłku tysiąclecia: księga pamiątkowa z okazji sześćdziesięciolecia urodzin Profesora Marcelego Kosmana*. Poznań: Wydawnictwo Forum Naukowe 2001, s. 211-225.

²⁶ Gwioździk, Jolanta (2001). *Biblioteka pańien benedyktynek łańskich we Lwowie (XVI-XVIII wiek)*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 196, [4] s. : il.

modele doskonałej zakonnicy lub księżę jako akcesorium, przedstawiane na portretach przełożonych²⁷.

Dzięki różnym źródłom pisanim i oglądowym, przechowywanym w klasztorach archiwach, podejmuje się próby odtworzenia historycznej rzeczywistości, wpisania biblioteki klasztornej w ogół instytucji kultury danego miejsca i czasu²⁸. Istotną byłaby cyfrowa rejestracja źródeł (opisu bibliograficznego oraz pełnych tekstów²⁹, a także zachowanych obiektów materialnych, muzealnych), co pozwoliłoby na prowadzenie wieloaspektowych analiz, interpretujących te źródła (badaczy różnych dyscyplin, jak historyków kultury, zakonów, teologów, archiwistów, bibliologów itp.) i docelowo próbę rekonstrukcji kultury książki w środowisku żeńskich klasztorów doby staropolskiej.

---

²⁷ Na ten temat zob. Gwioździk, Jolanta (2006). Przekaz wizualny w staropolskiej komunikacji społecznej lwowskich benedyktynek: zarys problematyki. [W:] Gwioździk, Jolanta; Malicki, Jan red. (2006). *Wspólnota pamięci: szkice z dziejów kultury ziem wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*. Katowice: Biblioteka Śląska, 502 s. : il. (w tym kolor.).

²⁸ Gwioździk, Jolanta (2008). Historical monasterial collections in digital space (selected issues). [W:] Pacevicius, A.; Manzuch, Z. ed. (2008). *Communication of memory in archives, libraries and museums: the interaction of science, policy and practice*. Vilnius: Vilnius University Press, 2008, s. 120-127.

²⁹ Podobnie jak wygląda rejestracja w programie UNESCO Memory of the World International Register.